

SINTAKSEMA NAZARIYASI VA KVALIFIKATIV MUNOSABATLARNING TILSHUNOSLIKDAGI O'RNI

Muxiddinova Mohchexra Zokirjon qizi

Namangan davlat chet tillari instituti

Filologiya va tillarni o'qitish: ingliz tili ta'lim yo'nalishi 4-bosqich talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19625232>

Annotatsiya. Ushbu maqolada sintaksema nazariyasining kelib chiqishi, sintaksema atamasining fanga olib kirilishi hamda kvalifikativ munosabatlarning tilshunoslikdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: G.O. Zolotova, tilshunoslik, sintaksemalar, sintaksis, "gap bo'laklari", erkin sintaksemalar, kvalifikativlik, subyekt, lotincha, leksema, dinamik xarakter, grammatika.

Аннотация. В данной статье анализируется происхождение теории синтаксиса, введение термина «синтаксис» в науку и значение квалифицирующих отношений в лингвистике.

Ключевые слова: Г.О. Золотова, лингвистика, синтаксисы, синтаксис, «части речи», свободные синтаксисы, квалификация, подлежащее, латынь, лексема, динамический характер, грамматика.

Abstract. This article analyzes the origin of the theory of syntaxema, the introduction of the term syntaxema into science, and the importance of qualifying relations in linguistics.

Keywords: G.O. Zolotova, linguistics, syntaxemas, syntax, "pieces of speech", free syntaxemas, qualification, subject, Latin, lexeme, dynamic character, grammar.

KIRISH

Til inson tafakkurining bevosita voqelanishi va ijtimoiy munosabatlarning asosiy vositasi bo'lib, uning sintaktik sathi muloqot jarayonida fikrni shakllantirishda hal qiluvchi o'rin egallaydi. Sintaksis tilning eng murakkab darajalaridan biri sifatida nafaqat so'zlarning bog'lanishini, balki grammatik, semantik va funksional munosabatlarning o'zaro uyg'unligini tadqiq etadi.

Zamonaviy tilshunoslikda an'anaviy "gap bo'laklari" ta'limotidan mazmuniy-vazifaviy sintaksisga o'tish jarayoni G.A. Zolotova tomonidan fanga olib kirilgan **sintaksema** tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir. Sintaksema sintaktik sathning minimal va bo'linmas birligi bo'lib, u o'zida leksik-semantik, morfologik hamda sintaktik xususiyatlarni birlashtiradi. Ushbu nazariy yondashuv tilshunoslikda predmet va uning belgisi o'rtasidagi munosabatlarni yangicha talqin qilishga yo'l ochdi. Xususan, **kvalifikativlik** kategoriyasi predmetni sifatlash, tavsiflash va uning holatini aniqlash orqali insonning borliqni anglash jarayonini lisoniy jihatdan aks ettiradi.

Mazkur maqolada o'zbek tilida kvalifikativ munosabatlarning lisoniy tabiati, ularning gap tarkibidagi funksional holatlari va subyekt-predikat aloqasidagi o'zni zamonaviy sintaktik metodologiyalar asosida tahlil qilinadi. Sintaksema -sintaktik qurulishning asosi sifatida ko'rsatiladi. Sintaksemalarning barcha turlari gaplarda foydalaniladi. Sintaksis (yunoncha *syntaxis* — „tuzilish“, „tartibga keltirish“) tilshunoslikning markaziy bo'limlaridan biri bo'lib, so'zlarning nutq jarayonida o'zaro birikish qonuniyatlarini, so'z birikmasi va gapning struktur-semantik qurilishini o'rganadi. Ushbu atama rus va turkiy tillar sintaksisi rivojiga ulkan hissa qo'shgan olim G.O. Zolotova tomonidan fanga olib kirilgan. Zolotova an'anaviy grammatikadagi "gap bo'laklari" tushunchasini tanqidiy tahlil qilib, uning o'rniga lisoniy birlik sifatida sintaksemani taklif etadi.

“Sintaksema — bu sintaktik sathning minimal, bo‘linmas birligi bo‘lib, u o‘zida ham leksik-semantik, ham morfologik va sintaktik xususiyatlarni mujassamlashtiradi. U gap tarkibida ma‘lum bir tipik ma‘no (subyekt, obyekt va h.k.) ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lgan so‘z shaklidir”¹. “Sintaksemlar uch xil funksional holatda bo‘lishi mumkin: **erkin sintaksemlar** (predikativ markazga bog‘lanmagan holda holat yoki payt bildiradi), **bog‘langan sintaksemlar** (fe‘lning ma‘nosini to‘ldiruvchi obyektlar) va **shartli-erkin sintaksemlar**. Gapning minimal strukturasi aynan mana shu birliklarning o‘zaro birikish qonuniyatlariga tayanadi”².

Kvalifikativlik — bu subyektning belgisini, sifatini yoki holatini ifodalovchi sintaktik munosabatdir. Kvalifikativlik (lotincha *qualificatio* — sifatlash, tavsiflash) tilshunoslikda predmetning belgi, sifat va xususiyatlarini ifodalovchi muhim semantik kategoriya sifatida talqin etiladi. Uning lisoniy mohiyati insonning borliqni anglash va idrok etish jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Inson tafakkurida narsa va hodisalar faqat nomlanish bilangina cheklanmay, balki ularning turli xususiyatlari — rang, shakl, hajm va holat kabi belgilar asosida ham tasniflanadi. “Kvalifikativ munosabatlar zahirida predmet va uning belgisi o‘rtasidagi munosabat yotadi. Bu munosabat gapning asosi bo‘lgan subyekt va predikat aloqasida yanada yorqinroq namoyon bo‘ladi”³. Kvalifikativ munosabatlar negizida predmet va uning belgisi o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanish yotadi. Ushbu munosabat gapning markazi bo‘lgan **subyekt** (ega) va **predikat** (kesim) aloqasida o‘zining eng yorqin va tugal ifodasini topadi. Agar so‘z birikmasida belgi predmetga statik tarzda biriktirilgan bo‘lsa, gap sathida bu munosabat dinamik xarakter kasb etadi. Subyekt va predikatning o‘zaro bog‘lanishi natijasida belgi predmetga nisbatan **tasdiqlanadi** yoki **hukm** ko‘rinishida bayon qilinadi. Bu jarayon tilning nominativ birlikdan kommunikativ birlikka, ya‘ni “nom”dan “xabar”ga o‘tish nuqtasidir. Masalan, “olma” leksemi umumiy tushunchani bildirsa, “qizil olma” birikmasida kvalifikativ munosabat orqali predmetning aniq belgisi ko‘rsatiladi va mazmun jihatdan aniqlashtiriladi. Ushbu munosabatning lisoniy tabiati shundan iboratki, u subyekt (predmet) hamda predikat (belgi) o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni yuzaga keltiradi. Natijada til birliklari nafaqat axborot uzatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi, balki predmetga nisbatan baholovchi va tavsiflovchi ma‘no yukini ham o‘zida mujassamlashtiradi. An‘anaviy grammatika doirasida kvalifikativlik hodisasi asosan so‘z birikmalari tarkibida, ya‘ni aniqlovchi va aniqlanmish o‘rtasidagi munosabat sifatida talqin qilingan. Zamonaviy sintaktik yondashuvlarda esa ushbu kategoriya gapning mazmuniy tuzilmasi kontekstida kengroq tahlil etiladi. Sintaktik darajada kvalifikativ munosabat ikki asosiy usul orqali ifodalanadi. N. Mahmudov va R. Sayfullayevlarning ilmiy qarashlariga ko‘ra, kvalifikativ munosabatlar gap tarkibida subyektiv bahoni (masalan, *yaxshi, yomon, go‘zal*) hamda ob‘yektiv tavsifni (masalan, *sariq, og‘ir, temir*) ifodalovchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Maqolada ko‘rib chiqilgan nazariy ma‘lumotlar va ilmiy tahlillar asosida quyidagi yakuniy xulosalarga kelish mumkin. Sintaksema an‘anaviy gap bo‘laklaridan farqli o‘laroq, gapning mazmuniy va struktur butunligini ta‘minlovchi minimal birlikdir. Uning erkin, bog‘langan va shartli-erkin turlari gapning struktur karkasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

¹ Золотова Г. А. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. – М.: Наука, 1973. – С. 34-36.

² Золотова Г. А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. – М.: Наука, 1982. – С. 118-120.

³ Mahmudov N. *O‘zbek tili sintaksisining sistem-struktural tadqiqi*. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 124.

Kvalifikativlik shunchaki aniqlovchi vazifasini bajaruvchi birlik emas, balki predmetning (subyektning) substansial belgisini, sifatini va holatini ifodalovchi fundamental semantik kategoriyadir. Bu munosabat tilning “nom” darajasidan (nominativlik) “xabar” darajasiga (kommunikativlik) o‘tishini ta’minlaydi. Agar so‘z birikmasida belgi predmetga statik (turg‘un) biriktirilgan bo‘lsa, gap sathida (subyekt-predikat aloqasida) bu munosabat dinamik xarakter kasb etadi va ma’lum bir hukmning shakllanishiga xizmat qiladi. N. Mahmudov va R. Sayfullayev kabi olimlarning tadqiqotlari shuni tasdiqlaydiki, kvalifikativ sintaksemlar orqali borliqni subyektiv baholash va obyektiv tavsiflash mexanizmlari o‘zbek tili tizimida mukammal darajada shakllangan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Золотова Г. А. *Очерк функционального синтаксиса русского языка*. – М.: Наука, 1973. – С. 34-36.
2. Золотова Г. А. *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. – М.: Наука, 1982. – С. 118-120.
3. Mahmudov N. *O‘zbek tili sintaksisining sistem-struktural tadqiqi*. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 124.
4. Sayfullayeva R. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Sintaksis)*. – Toshkent: Universitet, 2020.
5. Mahmudov N. Nurmonov A. *O‘zbek tilining nazariy sintaksisi*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1999.
6. Qurbonova M. *O‘zbek tili sintaksisida kvalifikativ ma’no anglatuvchi birliklar // O‘zbek tili va adabiyoti*. – Toshkent, 2018. – №4. – B. 22.